

Надія Ковальчук
(Рівне)

РЕЛІКТОВІ ОСОБЛИВОСТІ ВЕСНЯНОЇ ОБРЯДОВО-ЗВИЧАЄВОЇ СПАДЩИНИ ПОЛІЩУКІВ У XX СТОЛІТТІ

(Історико-етнографічне дослідження за фактологічним
матеріалом північних районів Рівненщини)

Незважаючи на те, що Рівненське Полісся як об'єкт наукових досліджень давно привертає увагу істориків, археологів, фольклористів, етнографів, мовознавців передусім своєю звичаєво-обрядовою сферою — однією з найдавніших царин народної культури, доводиться з прикрістю констатувати, що й досі історико-культурна спадщина цього регіону ще достатньо не вивчена. Тим часом тут збереглися цілі пласти самобутньої духовної спадщини, в якій все досить вагоме та наповнене великим змістом, мудрістю колективного досвіду багатьох поколінь. Змінився спосіб життя народу, але духовні цінності, створені ним, не зникали. У новому житті вони знаходили і нові форми вираження.

Окрім тотожності архаїчних рис, притаманних Великому Поліссю, обрядовість північних районів Рівненщини характеризується локальними особливостями, обумовленими соціально-історичними подіями та географічно-природними чинниками. Поряд з іншими чинниками культурні контакти ряду етнічних груп впливають на вирізнення локальних відмінностей і ареальних зв'язків у структурі і семантиці системи свят та пов'язаної з ними обрядовості.

Вивчення цих локальних особливостей вважаємо необхідним при дослідженні традиційної культури поліщуків як складової частини культури українців у цілому.

Північні райони Рівненської області нині слушно відносять до одних із найбільш радіоактивно забруднених місцевостей України. Це, звісно, спричиняє прискорену руйнацію усталеного ладу і звичаїв, реліктових пам'яток, які мають (і ще довго матимуть!) неопціненне значення для реконструкції етнічної історії слов'ян.

Найархаїчніші риси народного світогляду поліщуків знаходимо в символіці обрядових дійств календарного річного циклу. Особливо вагоме, вважаємо, смислове навантаження несуть весняні звичаї та обряди, охоплюючи практично всі мотиви річної календарної обрядовості. Цікаво, що весняна традиційна культура зберегла до наших днів чимало християнських нашарувань. І не дивно: церква не стала в Україні, як це у наших північно-східних сусідів, елементом владної системи щодо контролювання повсякденного життя. Тому в нашій культурі відчутніші релікти дохристиянських часів, зокрема в побуті.

Наприклад, символіку весняного циклу зустрічаємо на Поліссі вже у Різдвяних святах. Відомий дослідник української етнології С. Килимник з цього приводу зауважує: "Так як уже в грудні сонце повертає на весну, починають збільшуватися дні, то вже Різдвяні свята чи коляди треба вважати святом на честь весни" [1, с. 12]. До того ж у колядках відтворюються хліборобські мотиви, які з настанням весни стають одними з головних. А це визначає споконвічну турботу селянина-поліщука про майбутній урожай задовго до того, як у землю ляже зерно.

Цікаве спостереження щодо використання символів весняного календарного циклу у тіньовому вертепі під час Різдвяних свят провів волинський фольклорист-етнолог В. Давидюк, аналізуючи тіньовий "вертеп" із с. Зарічне Рівненської області, описаний у розвідці Р. Краплича [2, с. 26]. У зображеннях антропоморфних фігурок — хлопця і дівчини, котрі тримаються за руки, а далі по колу розміщених бика, кози, kota, зайця, півня й ведмедя — вчений вбачає символи періодів пробудження природи — від танення снігу, коли виходить із зимової сплячки ведмідь, до весняного парування молоді (відбувається наприкінці весни після Юрія) [3, с. 127–128]. Вищеназваних персонажі як учасників весняно-новорічних святок зустрічаємо і в с. Золоте Дубровського району: "Убиралі козу, маски накладали — заец, медвідь...", — розповідає тутешня мешканка О. Кондратик [4]. Такий гурт ряджених ходив по хатах ще до минулої війни.

Традиційно прихід весни пов'язувався зі святом Стрітання (15 лютого). Відтоді і починали лунати веснянки і в селах, коли дівчата виходили закликати весну (чи проганяти зиму), бо танув сніг і пливла на річці крига. Збиралися на березі, на пагорбі, на вулиці, часто в центрі села, сюди сходилися і молоді, і старі. Хлопці з цієї нагоди споруджували гойдалки (круголки, релі) і заводили "журавля"; відтак приходила пора весняних ігор —

"Подоланочка", "Король", "Закидач". Веселі гуляння супроводжувалися співом — дівчата дружно і весело виводили веснянки. "Дівчата співають пісні, а хлопці журавля біжат, поберуца за руки... да поміж руками біжат аж на ту уліцу і співають скрузь", — пригадує майже 90-річна П. Петрушко [5]. Веснянки на Рівненському Поліссі в більшості випадків співали "... до Благовіщення после Стрітіння. После Благовіщення веснянок вже не співали", — стверджує М. Петрушко, її односелець [6]. "Співали баби пісні у піст до Пасхи, потихеньку. Співали весну свою сельскую, прогнали зиму. Баба мене вчила", — ділиться спогадами Марія Климович із с. Бутово Зарічненського району [7].

Побутування веснянок як затяжних постових пісень збереглося до наших днів у селах північної частини Рокитнівського району. Із поширенням християнства період виконання обряду приходу весни зміщується на Великодній та післявелокодній тижні. Це пояснюється дотриманням канонів Великого посту. Свято проводів зими припадає на післяпасхальний період, а саме, на провідну неділю. "Весну співають после Рожества до провід, а проводи зими на Проводну неділю после Пасхи", — повідомляє нам 60-річна Г. Тишкова із с. Іванчиці Зарічненського району [8]. У селах Рокитнівського району обрядодійства, пов'язані з проводами зими, взагалі стерті з пам'яті навіть найстаріших людей. Ймовірно, такі розбіжності обрядових явищ пояснюються територіальною нерівномірністю боротьби духовенства за усунення проявів двовір'я, за дотримання християнського посту.

У весняній поетично-писемній спадщині знаходимо мотиви розлуки, пов'язані з війною чи із "мандрівонькою" на плиси — заробітчанськими походами, широко розповсюдженими до війни у Зарічненському, Рокитнівському та Дубровицькому районах:

Ой із стріх вода капле,
Ой вже нашому да плисаченьку
Мандрувонька пахне.
Мандруй да, плисаченьку,
Жовтими песками,
Покидає чоловіченько
З дубними дятками... [9].

Із закінченням зими та приходом весни зафіксований ще один звичай, який носив назву "Колодка-Колодй". Детальний опис цього обряду знаходимо у Степана Шевчука [10, с. 29–30]. Обряд зберігався в Україні до початку XX ст. і, ймовірно, відтворював давній пережиток ритуального спалення зображення зими. Упродовж тижня у селах влаштовували гуляння, на яких імітувалися "основні віхи життя" ляльки — від народження до смерті. Однак щодо ареалу побутування обряду на Рівненському Поліссі у XX ст. маємо скупі відомості. Інформатор старшого віку із с. Іванчиці Зарічненського району, наприклад, досить смутно пригадує обряд спалення якоїсь ляльки, що відбувався "в останню другу неділю перед Великим постом" [11]. Можливо, тут ідеться про спалення солом'яника зими.

Як ми змогли переконатися, у значній частині респондентів із північних районів Рівненщини прихід весни найчастіше асоціюється не з "закликами весни". Характерні свідчення на зразок "Кучкуються і йдуть до річки, і співають весняні пісні, кожна група свою. Беремо венки, беремо гиліаки чи яке-небудь сміття, кидаємо на реку і кажемо: іди, Зима, до Тучина, бо вже ти нам наскучила, іди, Зима, до Століна, бо вже ти в нас простіла, іди, Зима, до Печаєва, бо ти вже нам напечаліла..." [12].

Проте цілісну картину обрядодійств, пов'язаних із початком весни, зі спогадів теперішніх жителів регіону годі вимальовувати. Рідко зустрічається оптимістична позиція, коли традиції підтримуються, керовані внутрішнім переконанням: "Тепер така життя, то той вмер, то той. Але все одно не кидаємо, я ходю. То після Паски неділя Проводна, а в по-неділок увечорі збираюця у нас вже зиму проганяють. А батюшка не дає, свариця, не хоче. Але ми не слушаємо..."

Цікава деталь: побутуючи в кінці 90-х років XX ст. у деяких селах, весняні обрядодійства вже носили характер народного гуляння, причому, відірваного від первинних мотивів навіть уже тим фактом, що, будучи прив'язані до пасхального циклу, відбувалися здебільшого тоді, коли весна повністю вступала у свої права.

Представники старшого покоління нарікають: "Тепер веснянок то не вміють, то ми, старші, то веснянки співаємо" [13]. Або: "От клікалі, і хороводи булі, і веснянку співали, але ето всьо прошло і всьо забито" [14].

Характерна риса весняної обрядовості Полісся — випікання обрядового печива. Воно приурочувалося і до повернення птахів, і до періодів аграрно-господарських, а також ві-

дображало зв'язок із культом померлих предків. На Власія (11 лютого за старим стилем) пекли довгі пироги-дужики, які звичайно несли до баби-пупорізки (Дубровицький, Сарненський, Володимирецький, Костопільський райони). На день Сорок святих (на "Сороки") для дітей випікали печиво у формі птахів, з яким діти бігали вулицями і кликали весну (Костопільський, Зарічненський, Рокитнівський райони). "Ето як на Сороки, 22 марта, таку пекли сороку з хліба, баби наши робили. Да баба вже так приказувала, щоб все робило, знаєте, то ж весна, щоб родило все..." — розповідала Ганна Тишковець із с. Іванчиці Зарічненського району [14]. Таке ж печиво — "жаворонки" — у Березнівському та Володимирецькому районах у 20–30 роки ХХ ст. діти носили хрещеним батькам та вчителів [15, с. 10]. А на одне із найбільших християнських свят — Благовіщення — на Поліссі випікали "веснянки" у формі довгого пирога (Сарненський район). Досліджуючи проблематику ритуального хліба у весняних звичаях та обрядах один із найактивніших учасників експедиційних обстежень Зиновій Дмитрів серед фіксацій весняних закличок подає і такі: "Коли хлопці зустрічали лелеку (буська), то показували йому "веснянку", яку спеціально тримали при собі для цієї нагоди і окликали: "Бусень, бусень! На тобі гольоту, а ти мені жита копу" [15, с. 10]. У Зарічненському районі, де пекли невеликі булки у вигляді пташиної лапки ("буськи"), діти бігали весь день і кричали: "Буськи! Буськи!" [16, арк. 90].

Названі архаїчні свідчення зустрічі весни з хлібом у формі птахів нинішні респонденти пам'ятають вже погано, і у 90-х роках ХХ ст. нами не зафіксовано будь-якої форми побутування цього звичаю.

Дещо більше інформації є про випікання "хрестяників" ("христусів"). Обрядове печиво у вигляді хрестів, що випікалося в "середохресну середу" (останню середу Великого посту), давали того ж дня худобі або тоді, коли вперше виганяли товар на пашу (щоб худоба не хворіла і добре доїлася); брали з собою, як йшли "на бджоли", і брали в поле, як уперше приступали до сівби. "Хрестяника", як правило, кришили в землю чи в зерно і засівали. Нерідко його з'їдав хазяїн, коли сіяв.

Прихоплювали в поле також проскури, освячені в церкві, окраєць освяченої паски. Першу оранку й сівбу часто супроводжували магічних обрядів. На першу оранку виходили після Благовіщення. Як і в ряді регіонів України, вважалося, що землю до цього свята чіпати не можна. Сіяли тільки чоловіки. Молитва, окроплення свяченою водою борозни, зерно із "закинкового" снопа, "хрестці" — були неодмінними у ритуальних діях, виконуваних при першій сівбі. Волам давали сіно від Коляд, шматок "хрестця". А сіючи, примовляли:

"Роди, Боже, на бідного долю тоже,

Хто й не ходить по полю,

То хай родить і на його долю" [17, арк. 32].

"Зароди, Боже, на просящого, і на завидящого, і на заходящого" [18].

Обрядодійства під час першої сівби почали зникати з побутування після колективізації, так само, як і традиції, пов'язані з першим вигоном худоби на пашу. Корів і овець поліщуки виводили з хліва на юрївську росу, яка, вважалося, захищала товар від відьом і всякої нечисті. Але про час першого вигону худоби на пашу респонденти часто зауважували: "Як весна покаже", "Дивись по погоді". Виганяли худобу з двору освяченою вербою. Окроплювали освяченою водою, давали "хрестець", або шматок освяченої паски. "Телушкам клалі перед порогами нітки, ті, що тчуть, щоб телушки переступали, тоді худоба не розходіца, тримаєца купи", "коб ноги у худоби не боліли", — стверджували опитувані.

А звичай обходити з хлібом поля на Юрія виявився відносно стійким. Респонденти, як правило, детально його відтворювали, хоч обрядодії нині вже не побутують. "Хазяїн брав паляничку, кашу... і йшов на своє поле. Покачає яйця, сам покачаєца по житі" [19, арк. 11], "Коліс качаліся по житі зліва направо" [20, арк. 51], "да сідає обідать на полі з внучатами" [21, арк. 14], "Я своїм дочкам, було, піду обходю жита, положу у житечко хлібець, стану на коліна і прошу Господа: Господи, зароди для всякого народа" [22, арк. 62]. Однак відсутність згаданих обрядодій спостерігається в селах північної частини Рокитнівського району. Ймовірно, це пов'язано з мізерною кількістю сільськогосподарських угідь, а також колгоспною організацією земельного господарства.

Урочисто святкують поліщуки головне весняне свято — Великдень (Пасха). Незважаючи на християнське трактування, воно містить язичницькі елементи весняної обрядовості, які збереглися в цьому регіоні включно до останніх десятиліть ХХ ст. До Пасхи готуються вже з Вербної неділі. Освяченою молодою вербою б'ють, примовляючи: "Верба б'є, не я б'ю, за тиждень — Великдень! Червоне яєчко уже недалечко!" У страшний четвер уве-

чері свічкою, принесеною додому з церкви, випалюють хрести посередині хати, а також на дверях. Страсні свічки, вважають поліщуки, мають велику магічну силу. Їх запалюють, коли хтось “тяжко вмирає”, і тоді людина або повертається до життя, або легко відходить. Запалена страсна свічка, на їх переконання, полегшує тяжкі пологи і вважається дуже помічною від нечистої сили.

Страсний четвер на Поліссі ще називають Чистим. До того дня має бути прибрано хату. Раненько треба вимити ноги, “щоб усяку нечисть змити з себе”.

Паски печуть, як правило, в суботу. Раніше, коли пекли на черені, підкладали на лопату дубове листя і тільки тоді ставили тісто. Окраєць свяченої паски зберігали, “бо часом, як хтось слабій, то треба свята паска” [23, арк. 35], “горбушку паски залишали до Юрія і давали худобі” [24, арк. 26], “добра хазяйка візьме гетого окравчика свяченої паски і держить, поки не садить капусту” [25, арк. 14], “кусочок першої паски лишали, як ішли сіяти чи шось садить” [26, арк. 62]. Як бачимо, паска виступає оберегом поліщука, переконаного, що вона захищає його від хвороб і дії надприродних.

Цілу паску (Сарненський район) чи її “горбушку” (Рокитнівський район) тримали на покуті аж до Трійці; вважалось, що після цього “нечисть втрачає свою силу”. Свячену паску давали худобі, а нерідко несли тваринам потрошку всього, чим снідали на Великдень.

Зауважимо й таке. З обстежених нами сіл, вогні біля церкви чи на околиці в пасхальну ніч, найкраще пам’ятають респонденти у Рокитнівському районі. Виявляється, розкладає їх кожний біля своєї домівки або на околиці села поблизу церкви. “На Всенушну палить, щоб ішло до Бога димом все на світі”, – розповідала в с. Дроздинь згаданого району 77-річна Н. Х. Кузьмич [27]. Стійким залишився звичай не гасити в хаті світло: “Гріх, як не світитися в хаті” [28, арк. 8], “Окрім малих дітей, ніхто не повинен спати, і світло горить всю ніч” [29, арк. 8]. До того ж “щоб нищо нечисте, погане не дійшло до хати, на Пасху обсіпали хату свяченим маком” [30].

До так званих поганських звичаїв відносять гру навбитки, змагаючись, чия крашанка міцніша. Ця гра і зараз має місце у великодніх дійствах. Часто поліщуки для гри наповнюють середину яйця воском, щоб мати найміцнішу писанку або крашанку. Із великодніми крашанками пов’язана й обрядодія, яка має походження ще з часів дохристиянських – “качали яйцями”. У деяких селах вона побутує й нині на Великодніх святах: “Після провід крашеними яйцями по землі катали, проводимо вже паску святу дома надвечір” [31, арк. 4 зв.].

На другий день, у “Волочильний понеділок”, діти носять “волочильне” – паски і крашанки – до хресних батьків, як колись носили до “баби-пупорізки”.

Як і всі великі свята річного календарного циклу, пасхальний включає поминання родичів. Поліщуки кажуть, що Бог випускає мертвих у світ у четвер на Навський Великдень – тоді свято покійників. У цей день прибирають кладовище, готуючись до Провідної неділі, “коли покійники ждуть рідних”. Напередодні, у п’ятницю, робили “Діди” (трапеца для покійних), а в суботу і неділю йшли на могили (могилки, цвинтар), брали з собою крашанки, паску, які ділили на стільки шматків, скільки померлих родичів. Кусок паски і яйця закопували на могилі “будто покойник їсти буде там” (Зарічненський район). Тепер практично в усіх селах частину трапези лишають зверху на могилах або прив’язують до хреста, обов’язково запалюючи свічку. Для сіл Рокитнівського та Володимирецького районів і нині характерні трапези на могилах, незважаючи на заборону з боку духовенства.

Завершує весняний цикл народного календаря обрядовість Зелених свят. Ці обряди пов’язані з шануванням рослинності: прикрашання житла і подвір’я зеленню, вбирання дівчини у віти дерев і квіти майже повністю на ХХ ст. зберегли своє дохристиянське єство. Щоправда, свято у поліщуків триває вже лише три дні відповідно до церковного календаря, хоч риси колишнього двотижневого циклу ще можна ретроспективно відтворити за розповідями найстаріших респондентів. “Після Трійци – Нанська Трійца, а за тиждень – русальна, в понеділок. Розирги кажуть у нас... Нанська Трійца в четвер, то для мертвих” [9]. Обмаювання (кличання) хати зеленню – необхідний ритуал. Без нього “то не празник, як нема того в хати, ломлять кльон, ліпу, в’язя де втикають надворе, в хати” [32, арк. 37], “обязательно треба зілле: панічок (деінде лепиха, татарнік, плешнік) і каля кожного окна повтикают цвести з ліпи чи з чого-небудь. Казалі, шо в тому зіллі духи хаваюца померлих. Коло кожного окна щоб стояло дерево” [5].

Респонденти старшого віку ще пам’ятають, як раніше приносили і ставили закопану на обійсті цілу березу (Дубровицький, Сарненський райони), а лепеху розкладали по всьому двору. Чи робилося це для русалок, інформатори не пригадують. Але те, що русалки в

цей період гуляють по полях – вірять ще й досі. Йдучи в поле, як оберіг, обов'язково беруть свячене. Русалки в уявленнях поліщуків – “ті, що вмирають на русалку” (русальний тиждень) [33, арк. 51], “нехрещені діти, що померли” [34, арк. 58], “русалками ставали ті, що наптані (навчені відьмарства)” [35, арк. 62], “утоплені дівчата” [36], “хто втопица на русальну” [37]. Дехто вважав, що русалкою міг стати і чоловік “бо ж на русальну вмере, то вже все одно русалкою буде” [38]. У довоєнні роки в окремих поліських селах на русальний тиждень ще вивішували на весь цей час сорочки. “Як на русальну хто вмере, то в тій хаті викідали чоловіку пояса, сорочку, штани вішалі, як жунка – сподницю, сорочку. Бо на русальну вмерло, то воно собі одягне” [38]. У 90-х роках минулого століття нами не зафіксовано жодного випадку вивішування сорочок на “розирги”.

Із русальним тижнем пов'язано чимало й аграрно-господарських звичаїв. Так, поліщуки переконані, що на “русальну” не можна поратися в городі (Рокитнівський район), “на тиждень русальний циплята, которіє виходять, то не годни, як жито квітує, примарно в ето время” (Дубровицький район). Однак на троїцькому зіллі, переконані поліщуки, добре садити квочок – “ципляков багато буде” (Дубровицький район). Найчастіше троїцьке зілля спалювали, вважаючи, що його не можна викидати. Інколи тримали для лікувальних потреб. Троїцькому клену, лепесі і тепер приписують цілющі властивості.

Архаїчним елементом Зелених свят на Рівненському Поліссі є “Водіння Куста”, звичай, який згадується ще літописцями XII ст. Обширне дослідження з цього питання проведено С. Кітовою [39]. Нагадуємо лише, що Куст – виключно дівочий обряд, де “обтикали Кустом дивчину, яка схоче, важко носити тес все” [12], “одягають дивчину всякими зіллями, деревом – кльоном, ліпою, а найбільше зіллями... Дивчину ведуть под руки і співають:

Ой вобрали Куста
І повели Куста до пана до покою.
Ой вийди ж, пане, з нового покою,
Винеси Кусту хоть півзолото.
В нашого Куста ніженьки невеличкі,
Щоб були в Куста панчішки й черевички...” [40].

“Ето старший обичай, ето було з дидив, з прадидив, з батьків і з їх дітей, і ми вже внуки. Так воно з году в год переходит” [40]. Однак у 90-х роках XX ст. цей звичай нерівномірно підтримувався по території свого побутування. У деяких селах його пам'ятають мало або бачили лише в дитинстві.

Загалом експедиційні дослідження виявили контрастну нерівномірність збереження традиційної культури як у жанровому, так і в географічному планах. Обряди і звичаї календарного циклу XX ст. у поліщуків – це складне напластування різних епох, дивовижне поєднання християнської обрядовості і стародавніх вірувань, етнічних взаємовпливів. Однак культурні традиції поліщуків Північної Рівненщини органічно пов'язані із загальноукраїнською культурною цілісністю. Варіативні і якісні особливості обрядовості, згрупованої навколо свят, обумовлені такими факторами:

- формування календарної обрядовості як в умовах формування місцевих суміжних традицій і їх локальних відмінностей, так і в різноетнічному середовищі. Вплив культури національних меншин не виявив значного впливу внаслідок відмінностей у регіональному світогляді і відповідному культі, з якими щільно поєднаний календар;
- пов'язаність з історичним процесом переселення та змінами в політико-адміністративному територіальному поділі;
- своєрідний тип господарського укладу;
- природно-географічні особливості.

На характер і ступінь збереженості притаманних поліському регіону етнокультурних явищ впливає закономірність вибору і збереження прийдешніми поколіннями тих із них, що відповідають інтересам і естетичним потребам сучасника. Внаслідок такого відбору відбувається безперервний процес переосмислення і втрати первинного змісту обрядових явищ, а з часом і зовнішніх форм.

Найстійкішими в зазначених умовах на початок XXI ст. виявилися мотиви вшанування померлих, аграрні, пошанування худоби і рослинності, культу вогню, хліба.

Упродовж століть на культурний розвиток краю наклала свій відбиток низка важких випробувань. Перебування під гнітом Російської імперії, “під Польщею”, варварське знищення людей і населених пунктів у роки минулої війни, ліквідація так званих “неперспективних” сіл, Чорнобильська катастрофа, нинішня скрутна економічна ситуація, інші со-

ціально-економічні чинники згубно вплинули на його природний розвиток, а відтак і на його культуру. Однак, попри все, Рівненське Полісся залишається не тільки унікальною юною слов'янського світу, а й резерватом збереженості чисельних реліктів давньої слов'янської культури. Інше питання, чи надовго.

1. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. — К., 1994. — Т. 3. — Кн. 2.
2. Краплич Р. Мотиви язичництва у вертепних дійствах Волині // Коляда: Проблеми збереження різдвяно-новорічного фольклору. — Рівне, 1995.
3. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. — Луцьк, 1997.
4. Запис від Кондратик Ольги Сергіївни, 1927 р. н., родом із с. Золоте Дубровицького району, у с. Селець Дубровицького району 18.12.99 р. Тут і далі записи від інформантів зроблено Н. Ковальчук.
5. Запис від Петрушко Параски Степанівни, 1911 р. н., у с. Селець Дубровицького району 21.11.98 р.
6. Запис від Петрушка Миколи Йосиповича, 1937 р. н., у с. Селець Дубровицького району 21.12.99 р.
7. Запис від Климович Марії. 1940 р. н., у с. Бутово Зарічненського району 21.08.98 р.
8. Запис від Тишковець Ганни Дмитрівни, 1940 р. н., у с. Іванчиці Зарічненського району 17.08.98 р.; Пісні з Волині. — К., 1979. — С. 4; Рижик Є. Підляшшя. Науково-красознавчий альманах. — Рівне, 1999; Крись О. Живий літопис краю // Волинські дзвони. Науково-красознавчий альманах. — Рівне, 1999. — Вип. 3. — С. 77.
9. Запис від Кузіної Єви Олександрівни, 1938 р. н. у с. Селець Дубровського району 18.12.99 р.
10. Шевчук С. Народна драма на Волинському Поліссі / Волинські дзвони. Науково-красознавчий альманах. — Рівне, 1997. — Вип. 2.
11. Архів лабораторії поліссьєзнавства Інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 41 (далі АЛП). Запис у с. Серники Зарічненського району.
12. АЛП Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 41, Запис від Климович Лариси Григорівни, 1931 р. н. у с. Іванчиці Зарічненського району.
13. Запис від Грицюк Антоніни Андріївни, 1927 р. н. у с. Рудня Дубровицького району 24.10.98 р.
14. Запис від Брудського Мефодія Прокоповича, 1935 р. н. у с. Вербівка Дубровицького району 19.12.99 р.
15. Дмитрів З. Ритуальний хліб у весняних звичаях та обрядах Рівненського Полісся / Народознавчі зошити. Інститут народознавства НАНУ. — Л., 1997. — № 1.
16. АЛП Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 40, запис в с. Нобель Зарічненського р-ну.
17. АЛП Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 36, запис в с. Борове Рокитнівського р-ну.
18. Запис від Кузьмич Надії Хомівни 1936 р.н. у с. Вежиця Рокитнівського району 3.04.2001 р.
19. АЛП Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 35, запис у с. Люхча Сарненського р-ну.
20. АЛП Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 37, запис у с. Зелене Володимирецького р-ну.
21. АЛП Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 35, запис у с. Глушиця Сарненського р-ну.
22. АЛП Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 37, запис у с. Борове Зарічненського р-ну.
23. АЛП Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 35, запис у с. Кисоричі Рокитнівського р-ну.
24. АЛП Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 35, запис у с. Борове Рокитнівського р-ну.
25. АЛП Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 35, запис у с. Глушиця Сарненського р-ну.
26. АЛП Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 37, запис у с. Борове Зарічненського р-ну.
27. Запис від Кузьмич Наталі Христофорівни 1924 р. н. у с. Дроздинь Рокитнівського району 5.04.2001 р.
28. АЛП Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 37, запис у с. Олександрово Рокитнівського р-ну.
29. АЛП Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 37, запис у с. Кисоричі Рокитнівського р-ну.
30. Запис від Беледі Юлії Андріївни 1935 р. н. у с. Рудня Дубровицького району 24.10.98 р.
31. АЛП Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 55, запис у с. Селець Дубровицького р-ну.
32. АЛП Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 41, запис у с. Іванчиці Зарічненського р-ну.
33. АЛП Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 37, запис у с. Зелене Володимирецького р-ну від Король Параскевії 1912 р. н.
34. АЛП Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 37, запис у с. Степангород Володимирецького р-ну від Мельника Адама Петровича, 1922 р. н.
35. АЛП Р. — Ф. 2, оп. 1, зб. 37, запис у с. Борове Зарічненського р-ну від Касянчик Ганни Петрівни 1901 р.н. та Ошурко Федори Семенівни 1906 р. н.
36. Запис від Бик Любові Федорівни 1936 р. н. у с. Городище Дубровицького району 23.10.98 р.
37. Запис від Вальковець Дмитра Григоровича 1922 р. н. у с. Мочулище Дубровицького району 20.12.99 р.
38. Запис від Голяки Параски Григорівни 1919 р. н. у с. Червоне Дубровицького району 20.12.99 р.
39. Кітова С. Традиційна і сучасна поезія весняно-літніх календарних обрядів Волинського Полісся. — К., 1976.
40. Запис від Командік Катерини Никифорівни 1925 р. н. у с. Іванчиці Зарічненського району 17.08.98 р.